

F. L. Schalkwijk, *The Reformed church in Dutch Brazil (1630-1654)* (Dissertatie (bewerkt Mackenzie University São Paulo 1986, Mission XXIV; Zoetermeer: Boekencentrum, 1998, xiv + 356 biz., f69,-, ISBN 90 239 1493 7).

Vanaf het begin van haar oprichting probeerde de West-Indische Compagnie het suiker- en verhoutrijke Portugees Brazilië te veroveren. Dat streven leek na een aantal jaren in 1630 met succes beloofd te worden. Een kwart eeuw lang stond noordoost Brazilië vervolgens onder Nederlandse dominantie, maar na de Vrede van Munster moest de WIC echter 'het versuymde Brasiel' opgeven. Hoe kort en omstreden dan ook in allerlei opzichten, in de historiografie van Brazilië heet die Hollandse tijd een soort Gouden Eeuw.

F. L. Schalkwijk is vier decennia geleden als gereformeerd predikant uit Nederland naar Brazilië uitgezonden, waar hij sindsdien als zielzorger, evangelist, zendeling en docent een gevarieerde loopbaan volgde. De Nederlandse tijd in Brazilië fascineerde hem in toenemende mate. Hij verzamelde en bestudeerde de zeer verspreide archivalia en verwierf in 1986 de doctorsgraad aan de Mackenzie University, São Paulo, op een Portugeestalige dissertatie, die sindsdien veel genoemd en geprezen maar buiten Brazilië vermoedelijk weinig gelezen is. Deze ietwat aangepaste Engelse vertaling laat zien wat men mist als men geen Portugees leest, want Schalkwijk schreef een uitstekende studie.

Schalkwijk opent met een zinvolle introductie tot zeventiende-eeuws protestants Nederland; over de reformatie en de Tachtigjarige Oorlog, over aard en positie van de publieke gereformeerde kerk, over calvinistische economische ethiek en de West-Indische Compagnie, gevolgd door een overzicht van de hoofdlijnen van de ontwikkelingen en geschiedenis van Nederlands Brazilië, 1624-1654.

Tegen die achtergrond beschreef Schalkwijk in grote lijnen drie aspecten van gereformeerd Brazilië: haar organisatie (gemeenten, kerkenraden, classes, relatie met patria), werking en kerkelijk personeel (predikanten, proponenten, krankenzorgers, onderwijzers); de activiteiten van de gereformeerde kerk ten behoeve van de zielzorg van de christenen en de pogingen tot kerstening van de diverse maatschappelijke groepen in de toenmalige koloniale samenleving (joden, zwarte slaven, Hollanders, Portugezen en indianen) en ten derde het historiografisch veel omstreden punt van de godsdienstige vrijheid en tolerantie. Als bijlage biedt Schalkwijk onder andere een lijst van kerkelijke dienaren, werkzaam in Brazilië, en de tekst van een 'Dank-, Busz- und Bät-Lied' van de veel geprezen gouverneur Johan Maurits van Nassau-Siegen.

De traditionele geschiedschrijving legt gemiddeld meer nadruk op de geldzucht dan op de godsvrucht van de WIC. Godsdienst en geld zijn niet per definitie onderling tegenstrijdig, aldus Schalkwijk, zeker niet in het zeventiende-eeuwse denken en handelen en hij toont dan ook aan, dat het traditionele beeld van calvinisme en compagnie in Brazilië aanzienlijke bijstelling vergt. Natuurlijk was de gereformeerde kerk er nauw verbonden met de compagnie en arriveerde als een ware soldatenkerk. Maar evenals in patria vervulde zij er de rol van publieke kerk. Zij telde na de eerste tijd van opbouw meer dan twintig gemeenten die ongeveer een kwart van de christelijke bevolking omvatten; gedurende de kwarteeuw van de Hollandse bezetting van Noordoost-Brazilië werkten er meer dan vijftig predikanten en een negentigtal ziekentroosters. Velen van hen waren actief in het onderwijzen en evangeliseren van niet-gereformeerden: het internationale Europese gezelschap compagniessoldaten, de lokale joodse en Portugese immigranten, de slavenmacht van indianen en negers, de inheemse Amerikaanse indianen; minstens zeven predikanten waren voltijds zendeling.

Er zijn allerlei voorbeelden te noemen van slaven, indianen, Portugezen en joden die het lidmaatschap van de gereformeerde kerk verwierven. Veelbelovend leek het zendingswerk onder de indianen, ook omdat de compagnie — anders dan de Portugezen — hen als vrije bondgenoten

beschouwde. Getalsmatig waren de resultaten overigens beperkt. Dat was echter niet op de eerste plaats het gevolg van gebrek aan inspanning. Maar de belemmeringen waren groot. Er bestond verschil in taal en cultuur en de ingezette menskracht was relatief beperkt: nauwelijks enkele decennia, steeds gehinderd door oorlogsgeweld. De gegeven tijd was dus ook te kort: de compagnie kon zijn politiek-culturele hegemonie niet stevig vestigen. De belangrijkste hinderenis voor het ontstaan van een Portugeestalige gereformeerde kerk onder de Lusito-Braziliaanse bevolking was echter volgens Schalkwijk in dat verband het verdrag dat de WIC in 1630 sloot met de koloniale bevolking. Dat schonk namelijk een ruim verwoorde gewetensvrijheid, welke feitelijk tolerantie opleverde en dus de activiteiten van de rooms-katholieke geestelijkheid niet werkelijk beëindigde.

Schalkwijk heeft, zoals gezegd, een imponerende studie geschreven. Gebaseerd op een indrukwekkende hoeveelheid archiefmateriaal, contemporaine literatuur en de latere historiografie, inzichtgevend geordend en degelijk geanalyseerd, vol historiografische aanvullingen en correcties. Een standaardwerk dus, te raadplegen niet alleen door geïnteresseerden in de geschiedenis van Hollands Brazilië maar door iedereen die de Nederlandse en Nederlands-koloniale kerkgeschiedenis wil leren kennen.

G. J. Schutte

M. Gullan-Whur, *Within reason. A life of Spinoza* (Londen: Jonathan Cape, 1998, xviii + 398 biz., £20, ISBN 0 224 050 46 X).

Baruch de Spinoza belichaamde drie eeuwen lang het klassieke ideaal van de filosoof wiens levenswandel in volmaakte harmonie is met zijn leer. In de twintigste eeuw stond hij in Nederland in een reuk van heiligheid. De stille lenzenlijper van Rijnsburg gold als onaantastbaar zinnebeeld van deugdzaamheid. De filosoof M. Gullan-Whur biedt ons nu een andere Spinoza, en dat werkt verfrissend. Hij komt in haar boek naar voren als een arrogante en in intellectueel opzicht eenzame man, zonder vrouw en zonder vrienden voor het leven. Het gaat daarbij niet alleen om een herwaardering van de persoon. Spinoza's filosofie heeft een praktische strekking: het wijzen van een weg uit onderworpenheid aan impulsen naar een vrijer bestaan door het tot gelding brengen van redelijk inzicht tegenover geestelijk onvermogen en illusies. Is Spinoza's thema het geslaagde leven van de individuele mens, dan is zijn eigen leven hierbij stellig relevant.

De uitwerking van deze thematiek is evenwel een hachelijke onderneming, want de bronnenbasis is beperkt. De contacten van de filosoof waren omgeven door omzichtigheid. Zijn leer van God en de mens was onverenigbaar met fundamentele christelijke opvattingen, zodat elke associatie met zijn persoon een bedreiging vormde voor de positie van de betrokkene. Daarom ook schraptten de redacteurs van zijn nagelaten werk persoonlijke elementen uit zijn briefwisseling. Er is bovendien geen echt jeugdwerk dat aanknopingspunten biedt. De 'rijpe' Spinoza is al in zijn eerste geschriften aanwezig, en die aanwezigheid is verre van persoonlijk. Weliswaar vertelt Spinoza van zijn eerste schreden op zoek naar een waarachtig goed, maar over deze 'ik' komen we niet meer te weten dan de ontdekking dat eigen denkkraft leidt tot onafhankelijkheid. Er ligt hier een parallel met de inhoud van zijn denken. Spinoza gaat uit van het concrete individu, maar dat is bij de intellectuele zoektocht niet meer dan een te bewerken grondstof.

Gullan-Whur combineert een weerbarstige materie op een groot aantal deelgebieden. Zorgvuldig geeft zij lacunes in onze kennis aan. Teksten van Spinoza, archiefstukken en vermeldingen